

לחידת עריכתו של סדר רב עמרם גאון

החיבור המכונה בשם סדר רב עמרם (להלן: סר"ע) הוא, עד כמה שידוע לנו, סידור התפילה המקיף הראשון שנתחבר בעם ישראל, והוא חיבור מרכזי בכל דיון בתולדות התפילה היהודית.² מעדותו של ר' אברהם אבן ראוד ידוע לנו שסר"ע נתחבר לבקשת שואלים ונשלח לספרד; פרטים נוספים באשר לרקעו של החיבור שמורים באיגרת הפתיחה שלו, אשר הועתקה יחד עמו בכתביהיד.

עמרם בר ששנא ריש מתיבתא דמתא מחסיא לרבנא יצחק בריה דרבנא שמעון חביב ויקיר ונכבד עלינו ועל ישיבה כלה [...] שאו שלום ממני ומן ר' צמח אב בית דין ישראל ומן אלופים ומן חכמי ישיבה [...] שגר לפנינו רבנא יעקב בן רבנא יצחק עשרים זהובים ששגרת לישיבה, חמשה שלנו וחמשה עשר לקופה של ישיבה, וצוינו וברכנו אותך ברכות שיתקיימו כך ובזרעך ובזרע זרעך. וסדר ברכות ותפלות של כל השנה ששאלת שהורו מן השמים ראינו לסדר ולהשיב כמסורת שבידינו כתקון תנאים ואמוראים [...]

• לעונג הוא לי להקדיש מאמר זה לכבודו של בעל היובל, שתרם כה רבות להכרתנו את התפילה הקדומה: נוסחיה, מנהגיה והלכותיה. צר לי שתורמתי זו מתמקרת (כדרכם של צעירים) בסתירת דבריהם של גדולים; ולוואי שתהא זו סתירה לשם בנייה.

1 מראימקום יצוינו להלן על פי מהדורת ד' גולדשמידט (ירושלים תשל"ב): החלק (ח"א: ימות החול; ח"ב: ימים מיוחדים), הסימן באותו חלק, מספרי השורות בתוך הסימן (במידת הצורך). קיצורים ביבליוגרפיים נוספים:

אוה"ג — ב"מ לוין (עורך), אוצר הגאונים, חיפה-ירושלים תרפ"ח-תש"ג (הכוונה לחלק התשובות) אסף — ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו
אפשטיין — י"ג אפשטיין, 'סדר רב עמרם, סידורו ומסדריו', בתוך: ציונים (לזכר י"ג שמחוני), ברלין תרפ"ט, עמ' 122-141 (= מחקרים, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 569-588)
גולדשמידט — סדר רב עמרם גאון במהדורה הנוכחת לעיל (המבוא והמפתחות)

גינצבורג — L. Ginzberg, *Geonica, Part I: The Geonim and their Halakic Writings*, New York 1909

מילר — י' מילר, מפתח לתשובות הגאונים, ברלין תרנ"א
צימלס — י' צימלס, 'שאלת ההוספות בסידורו של ר' עמרם גאון', סיני יח (תש"ו), עמ' שסב-שעג.

2 ראה למשל: גינצבורג, עמ' 119-124.

לכאורה שפר עד מאוד גורלו של חיבור זה: אפשר לומר שהוא החיבור ההלכתי היחיד של אחר מגאוני בבל, אשר שרד, מחוץ לגניזה הקהירית, במלוא היקפו ובשפתו המקורית.³ אולם מצבו הטוב של סר"ע אינו אלא למראית העין בלבד: עיון קל באחד מנוסחיו, או השוואה שטחית בין הנוסחים השונים, מגלה עד כמה רחוקים נוסחים אלה מלהציג בצורה נאמנה את יצירתו של רב עמרם. המהלכים שקנה לו חיבור שימושי זה – ודווקא בתחום שבו נודעה השפעה כה רבה למנהג המקומי – היו לו לרועץ: המעתיקים ראו לנכון להתאים את הסידור הבבלי לנוסחי התפילה ולמנהגים שהיו מקובלים במקומותיהם. כפי שניסח זאת גינצבורג:⁴ It was used until it was used up. החלקים ההלכתיים של הסידור נחשפו במידה פחותה מזה למעלליהם של מעתיקים, אך ברור (כפי שהדגישו כל החוקרים שעסקו בנושא) שאף חלקים אלה הגיעו אלינו בצורה השונה במידה מרובה מצורתם המקורית; ומדובר לא רק באותם שינויים ועיבודים הניתנים בנקל לזיהוי, כיוון שהם חדרו רק לחלק מכתבייהדי, אלא אף באותם שינויים ועיבודים שנעשו בתקופה קדומה מאוד, לפני התפצלות ענפי הנוסח הידועים לנו.⁵ עיבודים אלה הותירו אחריהם עקבות ברורים, מכמה סוגים: סתירות וכפילויות לרוב; תשובות של רב עמרם ששולבו בתוך הסידור בדרכים המצביעות בעליל על היותן הוספות משניות; תשובות של גאונים אחרים, כולל של גאונים המאוחרים לזמנו של רב עמרם, שנתוספו על גוף הסידור; התייחסויות למנהגים שנהגו במקומות הרחוקים מבבל.⁶ תופעות אלו הן כה גלויות ונפוצות עד שכבר לפני מאות שנים הובעו ספקות בנוגע לבעלותו של רב עמרם על הסידור, והחיד"א העיד⁷ שמצא כתוב: 'תלמידיו חברוהו ונתיחס לרבם' – למרות האמור באיגרת הפתיחה שציטטנו לעיל.

3 שני חיבורים של רב האי (משפטי שבועות וספר המקח והממכר) שרדו בתרגומים שונים לעברית; סידור ס"ג הגיע לידינו בכתב יד לקוי, וספר הירושות שלו במהדורה מקוצרת (ראה: ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 231–233). הלכות פסוקות, הלכות גדולות וספר השאלות לא נתחברו על ידי גאונים (אם כי שני הראשונים יוחסו לרב יהודאי גאון, ומאידך אף 'גאוניותו' של רב עמרם, במלוא מובן המלה, מוטלת בספק; ראה מאמרי המוזכר להלן בהערה 14). איגרת רב שרירא גאון, ששרדה בעותקים לא מעטים, איננה חיבור הלכתי; חיבורים אחרים של רס"ג, ובייחוד ספר האמונות והדעות, רחוקים עוד יותר מענייננו כאן.

4 גינצבורג, עמ' 124.

5 ראה: גינצבורג, עמ' 151–154. על קרמיות של הוספות ניתן ללמוד אף ממוכאות בספרי הראשונים (ראה גינצבורג, שם) ומאותו 'סידור קרמון' שקטעים ממנו זוהו בגניזה ופורסמו על ידי אסף (מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 72–89) ואברמסון ('לתולדות הסידור', סיני פא [תשל"ז], עמ' קפא–רכז).

6 חוקרים שונים הדגישו סוגים שונים של הוספות. ראה למשל: מילר, עמ' 122; גינצבורג, עמ' 146–152; אפשטיין, בייחוד עמ' 122–126; צימלס, עמ' שסג–שעב; גולדשמידט, עמ' 7–10, וכן: A. Marx, 'Untersuchungen zum Siddur des Gaon R. Amram', *JJLG* 5 (1907), pp. 341–366 (esp. pp. 349–353).

7 שם הגדולים (מערכת ספרים), ליוורנו תקל"ד, ערך: סדר רב עמרם.

במחקר המודרני זכתה הצעה זו לפיתוח נרחב בידי י"נ אפשטיין, שהקדיש לנושא מחקר מיוחד.⁸ אפשטיין הגיע למסקנה שמחבר הסידור לא היה רב עמרם בר ששנא, אלא רב צמח בר שלמה 'דיינא דבבא', אשר כיהן לדעתו כסגנו של רב עמרם. את מבנה טיעונו של אפשטיין ניתן להציג כך:⁹

(1) ברור שסר"ע, כפי שהוא מונח לפנינו היום, לא יצא מתחת ידיו של רב עמרם; בייחוד יש לציין ששובצו בו תשובות של רב עמרם, אשר חלקן לפחות לא נתחברו מלכתחילה בהקשרן הנוכחי (עמ' 122–126).

(2) מספר קטעים סתמיים מתוך סר"ע מובאים על ידי מחברים שונים בשם 'רב צמח', ולעתים בשם 'רב צמח בר שלמה' או 'רב צמח גאון' (עמ' 127–136).

(3) מכאן שאותם מחברים ייחסו לרב צמח את חיבור סר"ע (עמ' 132–134; השווה עמ' 131, 136).

(4) ידוע מאיגרות פתיחה שהציב רב עמרם בראש קבוצות תשובותיו (כולל איגרת הפתיחה לסר"ע), ששמו הפרטי של סגנו היה צמח (עמ' 137).

(5) ממקורות אחרים ידוע שרב צמח בר שלמה חיבר לעתים תשובות עצמאיות (עמ' 136).

(6) לפעמים חיבר אב בית דין תשובות שיוחסו אף לגאון הממונה עליו (עמ' 136).¹⁰

(7) אי לכך עלינו להניח שתי הנחות: [א] סגנו של רב עמרם היה רב צמח בר שלמה; [ב] הוא היה מחברו האמיתי של סר"ע (עמ' 136–138).

לפחות שלוש מתוך שש ההנחות של אפשטיין (נקודות 1, 4, 5 לעיל) הן ברורות ומוסכמות, אך האחרות חשופות לביקורת קשה; כמו כן כרוכות בפתרון שהציע אפשטיין בעיות נוספות. החוקר היחיד שעסק באופן ממוקד בביקורת על שיטת אפשטיין היה ל' גינצבורג, אשר הקדיש לכך מספר עמודים במסגרת מאמר שחיבר על סידור רס"ג.¹¹ נפתח איפוא בנקודות שאותן ביקר גינצבורג:

8 לפרטים ביבליוגרפיים ראה לעיל, הערה 1.

9 ניסוח הטענות והמסקנות וסידורם — שלי הם. ליר כל נקודה ציינתי את מספרי העמודים שבהם מביא אפשטיין את הטענה או את התפיסה הנדונה.

10 לאור חשיבות הרברים, ובשל הביקורת שמתח עליהם בנקודה זו גינצבורג (ראה להלן, בפנים), ראיתי לנכון להביא את דברי אפשטיין כלשונם: 'אמנם נראה שבכלל לקח האב"ד חלק גדול בסידור התשובות שהשיבו הגאונים, שהרי בתשובות של רב שרירא גאון, שהשיב לקירואן (בשנת אלף ש"ג לשטרות) אנו מוצאים בתשובה שנשאלה מאת רב שרירא [...] שהמשיב אומר: ואנו אב בית דין שאמרנו וכו' אף כן אמרנו אנחנו אב בית דין וכו'. וכמה וכמה תשובות שהשיב רב שרירא גאון ביחד עם בנו האביבית'דין — נתייחסו דוקא לבנו האב"ד, ממש כמו שנתייחסו כמה דברים מסר"ע — לרב צמח אביבית'דינו'.

11 ראה עמ' 322–324 במאמרו: Saadiah's Siddur, JQR 33 (1942), pp. 315–363. תרגום עברי בספרו: על הלכה ואגדה, תליאביכ תש"ד, עמ' 175–177. אחרים, כגון אסף (עמ' קפ–קפג) וגולדשמיט (עמ' 7), הלכו בעקבות אפשטיין וגינצבורג.

(1) אין לקבל את הנחת אפשטיין, כאילו היה מקובל שאב בית דין יחבר תשובות אשר יוחסו לעתים למחברן האמיתי ולעתים לגאון שבצילו פעל. הדוגמא היחידה שהציע אפשטיין — שיתוף הפעולה בין רב שרירא גאון ובין רב האיי בנו, בתקופת כהונתו כאב בית דין — הינה יוצא מן הכלל המלמד על הכלל. חריגה זו מובנת על רקע קשרי המשפחה בין השניים ועל רקע זקנותו המופלגת של רב שרירא באותה שעה.¹² (2) הפתרון המוצע בידי אפשטיין נוגד את הדברים המפורשים למדי שבאיגרת הפתיחה לסר"ע, מהם עולה שרב עמרם מכריז על עצמו כמחבר הסידור. (3) אין זו דרכם של גאונים לשלב בכתביהם תשובות שלמות של גאונים שקדמו להם. במיוחד קשה להעלות על הדעת — לו אכן הטיל רב עמרם על סגנו את מלאכת עריכת הסידור — שהלה היה משלב בו תשובות כה רבות של רב נטרונאי גאון, במיוחד לאור היחסים המתוחים ששררו בין גאון זה ובין רב עמרם (כפי שידוע לנו מאיגרת רב שרירא גאון).

עם זאת קיבל גינצבורג את הטענה העולה מן המובאות שאסף אפשטיין, לפיה ייחסו מספר מחברים קדומים את סר"ע לרב צמח, כשכוונתם לסגנו של רב עמרם. לכן הציע גירסה מתוקנת של שיטת אפשטיין, אשר אמורה היתה לפתור את הבעיות שעליהן הצביע בביקורתו על שיטה זו. לדעת גינצבורג, יש להבחין בין שתי מהדורות של סר"ע: המהדורה הראשונה אכן חוברה על ידי רב עמרם עצמו, והיא לא כללה את התשובות המשוקעות בסידור שלפנינו; כעבור זמן מה ערך רב צמח מהדורה מורחבת של החיבור, ובה שיקע תשובות של רב עמרם ושל גאונים אחרים. חכמים הקרובים לחוגי הישיבות הכירו את שתי המהדורות, וידעו בכיור מי אחראי לכל אחת מהן; על כן נהגו להעתיק בשם רב צמח קטעים שנוספו במהדורה השנייה דווקא.¹³

לדעתנו, ביקורתו של גינצבורג (להבדיל מהצעת הפתרון שהציע) היא נכונה, אך אין היא אלא חלקית בלבד, ויש להצביע על בעיות נוספות המתעוררות משיטתו של אפשטיין. קודם שניגש לניתוח מפורט של דוגמותיו, נציין שתי נקודות כלליות בנוגע לעניין העומד כאן על הפרק: (א) אין יסוד של ממש להנחה שרב צמח, סגנו של רב עמרם, היה רב צמח בר שלמה, המוזכר במפורש בתור אב בית דין של ראש הגולה בלבד. ישנו לפחות מועמד

12 בשנת 1303 לשטרות היה רש"ג כבן 85; הוא נפטר, כנראה, בתשרי של שנת 1318 לשטרות (ראה: J. Mann, *Texts and Studies*, I, Cincinnati 1931, p. 109, n. 1). ולפי ספר הקבלה הגיע לגיל של מאה שנה בערך (ועל כל פנים עלה לגאונות כבר בשנת 1279 לשטרות, כפי שהעיד בסוף איגרתו). — ההנחה, שבעקרון הוגבלה הזכות לכתוב תשובות לראשי הישיבות, נתמכת אף ממשפט הכלול באחת מתשובות רב נטרונאי גאון: 'ומר רב סימונאי כותיה הוה סבירא ליה ודלא כתב לכס דלא רישא <הוה> אלא ריש כלא'. (משפט זה חסר בנוסח התשובה שבקובץ חמדה גנוזה, ס' טו, אך מצוי בשני כתבייד של ספריית אוניברסיטת קיימברידג': Add. 474, המקביל בחלקו למחצית הראשונה של קובץ חמדה גנוזה, וקטע הגניזה Misc. 35.98 שפירסם גינצבורג: *Geonica, Part II: Genizah Studies*, New York 1909, p. 31) (והשווה הערתו בעמ' 21 שם). החריגה במקרה של רב צמח בר שלמה מוסברת בכך שלא היה סגנו של גאון אלא של ראש הגולה (ראה אפשטיין, עמ' 136), והלה בוודאי לא יכול היה להתחרות אתו בתחום זה.

13 הצעת פשרה זו מזכירה את ניסיונו לפשר בין המסורות המנוגדות בדבר זהותו של מחבר הלכות גדולות (גינצבורג, עמ' 99–108); ראה גם להלן, הערה 46.

נוסף אחד לתפקיד זה, רב צמח בר חיים, אשר שימש בגאונות סורא זמן קצר אחרי רב עמרם.¹⁴ (ב) אפשטיין הניח לצורך השיחזור שבנה כי כל האוכולוס של 'רב צמח' מכוונים למעשה לאותו חכם, ולא לרב צמח בר חיים גאון סורא, או רב צמח בר פלטי גאון פומבדיתא.¹⁵ ואף כשהובאו דברים, המצויים בסר"ע, בשם 'רב צמח גאון', או אף 'צמח בר פלטי ריש מתיבתא' וכיוצא באלה, נדון ייחוס הדברים בפשטות כהוספות מוטעות של מעתיקים, ואילו אותן מובאות נמנו עם ההוכחות שסר"ע יוחס לרב צמח (בר שלמה).¹⁶ אמנם אפשטיין הצליח להראות שלפעמים נוסף התואר 'גאון' בטעות לשמו של רב צמח בר שלמה;¹⁷ אך כשמציעים תיאוריה המבוססת במידה ניכרת על מקורות, אשר צריך להגיה אותם כדי להתאימם לתיאוריה, נדמה שיש בכך יותר משמץ של הנחת המבוקש. אך הבעיה הקשה ביותר כרוכה בטענה המרכזית של אפשטיין: טענתו שמחברים קדמונים ציטטו את החלקים הסתמיים של סר"ע בשם רב צמח, משום שייחסו לו את עריכת הסידור. טענה זו היא מפוקפקת, בראש ובראשונה, באופן כללי: מאחר שברור ומוסכם שנוסח סר"ע שבידינו מכיל קטעים רבים שאינם מקוריים לו, כולל תשובות גאונים, הרי העובדה שקטע מסוים מיוחס למחבר זה או לאחר אינה מוכיחה כלום לגבי ייחוס סר"ע כולו, אלא אם כן ברור שהקטע הנדון שייך לשלד הראשוני של הסידור. אפשטיין עצמו ציין, שיש לייחס מספר קטעים סתמיים של סר"ע, על פי מקורות מקבילים, לרב נטרונאי גאון.¹⁸ (והוא הדין אף לגבי רב שר שלום, ואולי אף לגבי רב כהן צדק¹⁹), אך הסביר (ובצדק) שמדובר במקרים אלה בתשובות של רב נטרונאי ששוקעו בסר"ע; לכאורה, אם כן, ניתן להסביר באותה דרך את הקטעים המיוחסים לרב צמח. יתרה מזו: השוואת המקורות מלמדת שברוב המקרים הנדונים אכן יש רגליים להנחה שהקטעים המיוחסים לרב צמח לא הועתקו מסר"ע, אלא ממקורות מקבילים, כך שאין ייחוסם לרב צמח משקף תפיסה המייחסת לו גם את עריכת סר"ע. נבהיר את כוונתנו בסקירה קצרה של כל אחת-עשרה הדוגמות שהביא אפשטיין;²⁰

- 14 אפשרות זו הוצעה בשעתו על ידי גינצבורג, ולאחרונה ניסיתי לחזק אותה מכיוון אחר. ראה מאמרי, 'רב עמרם בר ששנא — גאון סורא?', תרכ"ז (תשמ"ז), עמ' 327–345, בייחוד עמ' 345 והערה 93.
- 15 מסתבר שרב צמח בר כפנאי, גאון פומבדיתא במחצית המאה העשירית לספירה, אינו בא בחשבון בהקשר זה; ראה להלן, הערה 45.
- 16 ראה להלן, הערות 24, 30.
- 17 ראה: אפשטיין, עמ' 128, הערה 1 (ועמ' 130, הערה 1) וכן עמ' 136–137.
- 18 אפשטיין (עמ' 138) ציין שלוש דוגמאות: סר"ע ח"ב סי' א' 2–8, ח"ב סי' יב' 8 — סי' יג' (ראה להלן, הערה 31), ח"ב סי' ע' 1–2 (ראה להלן, הערה 30). וכפי שרמזו ('ועוד'), ניתן להוסיף על דוגמאות אלו, כגון: ח"א סי' פד' 4–1 (ראה: אוה"ג לברכות, סי' צב, ואוה"ג לפסחים, סי' קלו); ח"א סי' צג 1–2 (ראה: אפשטיין, עמ' 126); ח"ב סי' ל' 2–6 (ראה: אוה"ג למגילה, סי' קהא); ח"ב סי' קלא 7–13 (קיצור התשובה המובאת על שם רב נטרונאי לעיל, ח"ב סי' מב 13–1).
- 19 לגבי רב שר שלום ראה ח"ב סי' נח והערה גולדשמידט על אתר; לגבי רב כהן צדק ראה ח"ב סי' קיב 13–16, בהשוואה אל אוה"ג לראש השנה, סי' קכט.
- 20 הדוגמאות הובאו, כסדרן, מתוך עמ' 127–136 בחיבורו של אפשטיין. לא התייחסתי לדוגמאות הנדונות בסעיף II (עמ' 131), מאחר שבסעיף זה לא עסק אפשטיין בייחוסם של קטעי סר"ע לרב

(1) הלכות גדולות 'אספמיא'²¹ ומקורות אחרים מייחסים לרב צמח בר שלמה תשובה בעניין ברכת הלל כליל הסדר, המקבילה למצוי בסר"ע (ח"ב, סי' פו 5-3). אפשטיין עצמו ציין שהנוסח הכלול בסר"ע אינו אלא קיצור התשובה שנשתמרה בצורה מקורית יותר אצל חלק מהמחברים הנזכרים לעיל.

(2) המהדורה הנזכרת של הלכות גדולות מייחסת לרב צמח בר שלמה קטע בעניין תשעה באב שחל במוצאי שבת, המקביל למצוי בסר"ע (ח"ב, סי' צט 8-3). כפי שציין אפשטיין, מסתבר שקטע זה בסר"ע מורכב משני מקורות מנוגדים; האחד (שו' 5-3) גורס שאין אומרים קדושא דסידרא כלל בנסיבות אלו, ואילו השני (שו' 8-5) מסתפק בהשמטת הפסוק 'ואני זאת בריתי' בלבד. הדעה השנייה (בניסוח שונה במקצת) היא זו המיוחסת לרב צמח; לדעת אפשטיין זו הדעה המקורית בסר"ע, ואילו הדעה האחרת חדרה מן הגליון, ומקורה בתשובת רב שר שלום (או רב נטרונאי²²) המובאת במקום אחר בסר"ע (ח"ב, סי' לו 6-12). אולם הנחה זו מערימה בפנינו קשיים, הן מבחינת ניסוח 'גליון' משוער זה ושיבוצו בתוך הטכסט, הן מבחינת היחס בין סר"ע ובין נוסח המובאה בהלכות גדולות; ונראה עדיף להניח שדווקא הדעה הראשונה היא המקורית (או, לפחות, המקורית יותר) בסר"ע, ועליה הורכבה דעתו המנוגדת של רב צמח.²³ להלן הקטע הנדון של סר"ע (אני מקיף בסוגריים עגולים את החלק שאפשטיין רואהו כמשני, ובסוגריים מזווים את הקטע הנראה לי כמשני):

ותשעה באב שחל להיות במוצאי שבת אין אומרים ויהי נועם (וכן סדר קדושה הכי נמי דבכל מקום שאין אומרים ויהי נועם אין אומרים סדר קדושה) (ולאחר שקורא קינות אומרים ובא לציון גואל ואתה קדוש וקרא זה אל זה אבל ודאי ואני זאת בריתי אותם אין אומרים מפני שקראו קינות ואי אפשר לומר ואני זאת בריתי אותם שיש בסופו לא ימוש מפני לפיכך אומרים ובא לציון וכולי סדרא וכך מנהג בשתי ישיבות).

צמח: אך עלי להעיר שדיוקיו בסעיף זה, שמהם הסיק שגאוני פומבדיתא האחרונים לא הכירו במישרין את סר"ע ואף הטילו ספק בייחוסו לרב עמרם, אינם משכנעים, לדעתי.

21 המרכאות הן של אפשטיין; השווה להלן, הערה 47.

22 ראה: אפשטיין, עמ' 129, הערה 3; אה"ג לשבת, סי' שלו.

23 לדעת אפשטיין, הגליון מנוסח בהשראת תשובת רב שר שלום על עניין אחר; ותוספת זו שולבה באמצע משפט מקורי שאותו נועדה לסתור. לפי הצעתי, נוספו דברי רב צמח (בעיבוד קליל, בהתאם להקשרם החדש) בסיום פיסקה מקורית (או, לפחות, מקורית יותר); ייתכן שאותה פיסקה הסתיימה במלים 'וקורא קינות', והמעבר שינה זאת ל'ולאחר שקורא קינות' (השווה הערת גולדשמידט על אתר). ואילו המובאה בהלכות גדולות כנראה מקוצרת בסופה, עיין שם. ההמשך המצוי בסר"ע (שם, שורה 9): 'וכן בקדושא דסדרא דשחרית אין אומרים ואני זאת בריתי אותם כמו בערבית', שייך בעצם לפיסקה הבאה, ונראה שנוסף בעקבות הוספת דעתו של רב צמח לגבי תפילת ערבית.

(3) המהדורה הנזכרת של הלכות גדולות מייחסת לרב צמח בר פלטי ריש מתיבתא²⁴ הלכה המצויה אף בסר"ע (ח"ב, סי' פה 11–14), אך אין סיבה להניח שגם כאן כיוון ה"ג לנכון לסר"ע, כפי שהניח אפשטיין: אותה הלכה ואותו הסבר מצויים במקורות שונים, ולשון המובאה אינו מתאים דווקא למובא בסר"ע.²⁵

(4) הראב"ן מעתיק מפירושי ר' חננאל קטע המסביר מדוע אין להבדיל על הפת אלא כלילה שיש בו קידוש, בלשון 'ומר רב צמח גאון אמר בה טעמא [...]'. הכוונה לדברים המיוחסים בסר"ע (ח"ב, סי' לט 16–21) לרב עמרם גאון, ומקורם בתשובה נפרדת שלו.²⁶ ניסוח המובאה מתאים קצת יותר לנוסח התשובה העצמאית;²⁷ ואף קשה להניח שר' חננאל יצטט בשם רב צמח (גאון) דברים המיוחסים במפורש לרב עמרם, רק משום שלדעתו רב צמח הוא שהכניס אותם לסר"ע;²⁸ וקרוב בעיני שהשם 'צמח' שבראב"ן הוא שיבוש של 'צדוק', המצוטט בהמשך תשובת רב עמרם בלשון 'וכך אמר בה טעם אדונינו מר רב צדוק גאון [...]'.²⁹

(5) ר' חננאל מייחס לרב צמח דעה המובאת באופן סתמי בסר"ע (ח"ב, סי' ע 1–2), אך מקור הדברים בתשובה עצמאית, ואין כל הוכחה שהתמצית הנזכרת לעיל היא בבחינת עיבוד של התשובה שבסר"ע דווקא.³⁰

24 אפשטיין (עמ' 130) טוען שיש להגיה 'בר שלמה' כיוון שההלכה הנדונה מובאת אצל הראשונים בשם גאוני סורא (ומציין שהתואר 'ריש מתיבתא' נוסף לשמו של רב צמח בר שלמה במקום אחר בהלכות גדולות אספמא). אולם אין שום סיבה לחשוב שדעה זו לא היתה מקובלת אף בפומבדיתא (לפחות על ידי חלק מחכמיה), והיא מיוחסת אף לרב שרירא ורב האי; ראה אה"ג לפסחים, סי' שח (הטעם המובא בשמם מקביל לטעם השני המובא בסר"ע, בהמשך הקטע שציינו).

25 ראה: אה"ג לפסחים, סי' שד–שו (הקטע הנדון של סר"ע מובא בסי' שכו שם). ההסבר 'דאמרינן כל חד וחד מצוה בפני עצמו הוא' מבוסס על דברי רבינא (פסחים קט ע"ב–קי ע"א), ואפשר בהחלט שחכמים שונים הגיעו למסקנה דומה על פי דברים אלה.

26 ראה: אפשטיין, עמ' 123–124; אה"ג לברכות, סי' שכ–שכט; אה"ג לפסחים, סי' רסב.

27 מלות הפתיחה, 'שבשאר ימות השנה', המצויות בנוסח המקורי ובמובאה, חסרות בסר"ע; ולעומת זאת המלים 'כל עיקר מה טעם', שנוספו בנוסח סר"ע, חסרות במובאה.

28 אמנם לעתים לא רחוקות הובאו דברים מסר"ע בשם רב עמרם, ואפילו דברים המיוחסים בסר"ע לחכמים אחרים. אך עדיין יש להבחין בין הייחוס המפורש כמעט לרב עמרם, ובין הידיעה המשוערת של מחברים ביניים, שהמחבר האמיתי של סר"ע היה רב צמח.

29 אם כי רב עמרם ציטט את רב צדוק כמי שהסביר מדוע מותר להבדיל על הפת כלילי שבת ויום טוב, ואילו במובאה הנדונה מיוחס לרב צמח הסבר ההבחנה בין לילות אלה לבין שאר לילות השנה, הבחנה המובלטת בתשובת רב עמרם עצמו. אפשר גם שהשם 'צמח' הינו שיבוש של 'עמרם', ולא של 'צדוק', אגב, אפשטיין (עמ' 132) הניח שהפניות בתוך סר"ע בלשון 'כתבנו' מוכיחות שהקטעים הנדונים נתחברו בידי מחבר אחד (השווה שם, סוף עמ' 122); אך ייתכן מאוד שמעבדים הרשו לעצמם להשתמש בניסוחים כאלה כדי לרמוז לחלקים מקוריים של הספר.

30 ראה: אה"ג למגילה, סי' פג, והשווה שם, סי' פד–פה. לפי המובא ברי"ף, ייחס רב האי דעה זו לרב צמח בר מר רב פלטי, ודחה אותה. אפשטיין (עמ' 133) טוען שיש להגיה 'בר מר רב שלמה', וזאת בשל שתי סיבות: (א) רה"ג גאון פומבדיתא מעיד שהוא לא ראה מנהג כזה; (ב) אין גאוני פומבדיתא מזכירים את 'בית רבינו שבבבל'. אך לא ברור שהתכוון רב האי לאותה תשובה העומדת

(6) ספר העתים (התלוי במקום זה, כנראה, כרב שמואל הנגיד) מביא בשם רב צמח גאון דברים הדומים באופן כללי למצוי בסר"ע (ח"ב, סי' יג), שמקורו בתשובה נפרדת.³¹ לדעת אפשטיין התכוון ר"ש הנגיד לייחס לרב צמח את שמצא בסתם בסר"ע, אך כבר מסגנון המובאה ברור שהמובא בשם רב צמח אינו זהה עם המובא בשם רב עמרם (=סר"ע) אלא מקביל לו מבחינת תוכנו; גם לא ניכרת קירבה לשונית בין השניים, ורוב הדברים המובאים בשם רב צמח אינם מצויים כלל בסר"ע!³²

(7) בהלכות פסוקות, סי' קפד, מיוחסת ל'מר רב צמח' הלכה המצויה אף בסר"ע (ח"ב, סי' קלג 9-13). אולם מסתבר שבסר"ע צורפו כאן מקורות מנוגדים, ונוסף בתוכו קטע המבוסס על תשובת רב צמח, המובאת בהקשר מקורי יותר בהלכות פסוקות, כפי שמלמדת ההשוואה הבאה:

סדר רב עמרם	הלכות פסוקות
וחייב כל בר ישראל לעשות סוכה לעצמו [...] נכנס לישב בה אומר ברוך אקב"ו לישב בסוכה ובכל פעם ופעם צריך לברך (אלא כיון שאין לה קביעה אלא בישיבה בסעודה ויש קדוש וסעודה וכוס לפניו סודרין על הכוס ומגין שעל הכוס הוא סודרין שכך אמרו חכמים רב אמר סוכה	מר רב צמח. ולברך לישב בסוכה אע"פ שנכנס אין צריך לברך כיון שאין לה קביעה אלא בישיבה בסעודה בשיש קידוש וכוס וסעודה לפניו סודרין על הכוס דאיתמר רב אמר סוכה

מאחורי הקטע הנדון בסר"ע; ואף אם מדובר באותה תשובה, הטענה הראשונה של אפשטיין אינה משכנעת: ייתכן שמנהג פומבדיתא בעניין זה השתנה בתקופה הארוכה שבין רב צמח לרב האיי (למעלה ממאה שנה), ואפשר גם שאת הביטוי 'לא חזי לן' צריך לתרגם 'לא נראה לנו', ולא 'לא ראינו'. הטענה השנייה משכנעת יותר, אך אפשר שרב האיי (בהסתמך על שואליי?) טעה בייחוס התשובה; על כל פנים, אין שום יסוד להגדה 'בר מר רב שלמה' (ראה לעיל, בסמוך להערה 14). לפי אפשטיין (עמ' 122 ועמ' 134), מקור הדברים בתשובת רב עמרם (= אוה"ג ברכות סי' רעט, טור ימני). אך מסתבר יותר, שדברים אלה לקוחים מתשובת רב נטרוני גאון; ראה: אוה"ג פסחים סי' רמה וסי' רצב, וההערה הבאה.

כדי להתגבר על קושי זה, מניח אפשטיין (עמ' 134, הערה 2) שבסר"ע המקורי הועתק סוף תשובת רב עמרם בשלימותו, ובשלב מאוחר יותר השמיטו מעתיקי סר"ע חלק מהדברים שנמצאו שם בזמנו של ר"ש הנגיד. אולם הנחה זו נטולת יסוד; המובא בספר העתים בשם רב צמח מקביל לבירור לסוף תשובת רב עמרם, אך לא לנוסח סר"ע (המובא שם בשם 'מר רב עמרם'). המשוף לשני המקורות מצטמצם בדעה שהמקדש חייב לשתות רביעית, מתוך פרשנות מסוימת לדברי התלמוד (עירובין עט ע"ב, פסחים קז ע"א) שהיתה מקובלת על גאונים רבים (ראה: אוה"ג לפסחים, סי' רצב-רצה).

סדר רב עמרם	הלכות פסוקות
ואח"כ זמן ורבה בר בר חנה	ואח"כ זמן ³³
אמר זמן ואח"כ סוכה	
והילכתא סוכה ואח"כ זמן	
וזמן על כוס של קדוש היום	וזמן על כוס של קידוש היום
סודר)	הוא סודרו

(8) בהלכות ר' יצחק נ' גיאת מובאים בשם רב צמח בר שלמה דברים, שלדעת אפשטיין אינם 'אלא פרפרזה ולא יותר' של תשובת רב פלטי בר אבבי המובאת בסר"ע (ח"ב, סי' קלד 11-19). אולם באמת אין כאן אלא קירבה עניינית קלושה; ואף קשה קצת להניח, כפי שכבר ציינו, שיובאו דברים בשם רב צמח מתוך הנחה שהוא ערך את סר"ע, כאשר אותם דברים מיוחסים בסר"ע במפורש לגאון אחר.

(9-11) שלושה קטעים, המקבילים לקטעי סר"ע, כלולים בקבוצת תשובות המיוחסת לרב צמח גאון בקובץ 'חמדה גנוזה'. אף שאפשטיין ידע כי ייחוס זה הוא מפוקפק למדי — והיום למעשה ניתן לומר שהוא מעורער לחלוטין³⁴ — כתב 'אפשר על כן שמאסף התשובות בח"ג [= חמדה גנוזה] מצא דברים אלה בשם "רב צמח" (בר שלמה) והכניסם בטעות בין תשובות רב צמח גאון'. אולם מעבר לבעיית התואר 'גאון' ומעבר לאופי הפרובלמאטי של הייחוס לרב צמח, מסתבר שלפחות שניים מן הקטעים המכונים בח"ג לקוחים ממקורות מקבילים ולא מסר"ע: ח"ג סי' קיט יכול אמנם להיות עיבוד מקוצר של הדברים המובאים בסר"ע (ח"ב, סי' קז 3-6) בשם רב כהן צדק גאון, אך ח"ג סי' קל — ובו שינויים של ממש בניסוח — מכיל דברים החסרים לגמרי מסר"ע (ח"ב, סי' מז 1-7), בעוד הניסוח של ח"ג סי' קלא שונה למדי מזה של סר"ע (ח"א, סי' עט 18-21), אף שברור שאלה מקורות מקבילים.

לסיכום ניתן לומר כי נשמטה הקרקע מתחת לבניין המפואר שהקים אפשטיין: אין כל הוכחה לכך שבתקופה קדומה יוחסה עריכת סר"ע לחכם זה או אחר בשם צמח; ואין להסיק אלא שבסר"ע, כמות שהוא לפנינו, שוקעו בצורה סתמית מספר קטעים שמקורם בדברי חכמים שונים בעלי שם זה³⁵, כפי ששוקעו בו גם קטעים מתורתם של גאונים אחרים (בייחוד רב נטרוניא). אף אחד מהקטעים הנדונים אינו שייך בבירור למהדורה המקורית של סר"ע; אדרבה, לגבי חלק מהם ברור, מסיבות שונות שצויינו לעיל, שהם שוכצו בסידור

33 כאן בוודאי נשמט מחמת הדומות: 'ורבה בר בר חנה אמר זמן ואח"כ סוכה, והילכתא סוכה ואח"כ זמן'.

34 ראה הנספח בסוף המאמר. לעמדת אפשטיין בשאלה זו ראה שם, הערה 1.

35 חלק מהדברים מיוחסים במפורש לרב צמח בר פלטי (השווה לעיל, הערות 24, 30), וחלק לרב צמח גאון, בלי לפרט את שם אביו (השווה לעיל, בסמוך להערות 14-17). ברגע שדוחים את ההנחה שייחוס הקטעים הבודדים מלמדים על ייחוס החיבור כולו לרב צמח, אין שום סיבה לנסות לאחד ייחוסים אלה ולפרש את כולם כמכוונים לחכם אחד.

בשלב משני. אין טעם להוציא את סר"ע מחזקתו כחיבור של רב עמרם גאון, ואין צורך להוציא מפשרה את איגרת הפתיחה של החיבור.

כפי שהעיר גינצבורג בשעתו, אין זו דרכם של גאונים להעתיק לתוך תשובותיהם, ללא צורך מיוחד ובמנותק ממהלך התשובה, תשובות שלמות של קורמיהם; כבר מסיבה זו יש להניח שתשובות הגאונים המשוקעות בסר"ע הן הוספות על הנוסח המקורי. יתר על כן, בכמה מקומות קוטעות תשובות אלו את רצף העניינים של החיבור,³⁶ או שהן סותרות את האמור בחלקים אחרים שלו, כפי שראינו לעיל. וכמעט בכל מקרה ניתן להשמיט קטעים אלה – בין שהובאו במפורש בתוך תשובות, בין ששוקעו בסר"ע באופן סתמי – מבלי לפגוע בשלמות הרעיונית והלשונית של החיבור; חריגים בודדים אך מאשרים את נכונותו של הכלל.³⁷ ואם אין כאן ראיה מכרעת למשניות של תשובות אלו, זכר לדבר בוודאי יש כאן.

אך למען האמת לא גילינו בכך אלא את קצה הקרחון: תשובות הגאונים מהוות אמנם את הקטיגוריה הבולטת ביותר של הוספות בסר"ע, אך ישנן בו הוספות מרובות מאוד שאינן שייכות לקטיגוריה זו. לא נוכל כאן לנסות ולשחזר, ולו בקצרה, את צורתן המקורית של סר"ע; ניסיון כעין זה יישאר בהכרח בגדר השערה, כל עוד לא יתגלו טפסים המשקפים את המהדורה המקורית. נסתפק, איפוא, לפי שעה במספר הערות כלליות, רובן בעקבות דבריהם של חוקרים אחרים:³⁸

סביר להניח שהמחבר הוציא מתחת ידו דבר מתוקן פחות או יותר, וידע לנסח את דבריו מבלי לסתור את עצמו, ללא חזרות מיותרות וללא דילוגים מנושא לנושא או סטיות תכופות ממהלך הרצאת הדברים. לכן, כשאנו מוצאים בסר"ע שלפנינו סתירות פנימיות, יש להניח שלפחות אחד מכל צמד של מקורות מנוגדים אינו מקורי, אפילו אם אי אפשר

36 ראה למשל: ח"א סי' יח (משניותה של תשובה זו מוכחת אף מקטע הגניזה שפירסם י' לוי, REJ 54, p. 54, [1907]), אם כי אין זה יוצא בבירור מהערות גולדשמידט על אתר, ח"ב סי' א 2–8 (וראה לעיל, הערה 18), סי' יט 1–10, סי' מב 1–13, סי' פ, וסי' פז 24–26.

37 הדוגמא הבולטת היא תשובת רב נטרונאי בעניין מאה ברכות שחייב אדם לברך בכל יום, המובאת בצורה מקוצרת ומעובדת בסר"ע ח"א סי' א–ג, ונרמזת בסי' ה וסי' ח; מזה זמן רב פקפקו חוקרים במקוריות תשובה זו במסגרת סר"ע (ראה: גולדשמידט, עמ' 9–10), וסגנון הרמזות הנזכרות לעיל מעיד בבירור על איחורן. לדוגמא נוספת ראה ח"ב סי' צג 16–19, הרומז לח"ב סי' לט 16–21; הערה זו משולבת בתוך תשובת רב עמרם המשוקעת בסר"ע, ומפנה להבאה חלקית נוספת של אותה תשובה (ראה לעיל, סוף הערה 29).

38 ביחוד צימלס, שהתמקד בנקודה זו. השווה גם גינצבורג, עמ' 125–150. כמובן, כפי שהדגישו חוקרים אלה ואחרים, חשודים במיוחד (כמו בכל חיבור) קטעים החסרים בחלק מעדיהנוסח, במידה שלא מדובר בהשטות מכאניות. מאידך מסופקני אם צדק צימלס (שם, עמ' שעב) בהנחה שהחזרה על מלת 'ששאלתם' (כגון בתחילת דיני הסדר, ח"ב סי' עח והשווה סוף סי' פז שם, סי' קמ, סי' קמה) מלמדת על משניות של קטעים אלה. אפשר בהחלט שהשואלים, בנוסף על בקשה כללית לקבלת 'סדר תפלות וברכות', העלו שאלות מסוימות לגבי מנהגים ליטורגיים שונים, ורב עמרם התייחס בתשובתו אף לשאלות אלו; איגרת רב שרירא גאון הינה דוגמא מובהקת לתופעה זו, של 'תשובה' ארוכה העונה על סדרת שאלות בעלות מגמה משותפת.

להכריע מה הוא הקטע המקורי ומה הוא המשני (ולעתים, כמובן, קיימת גם האפשרות ששני הקטעים הם משניים). זאת ועוד: כשמוצאים אנו חזרה על נושא מסוים שלא לצורך מיוחד, מסתבר שלפחות אחת מההקרויות של החזרה באה לעולם כתוצאה מעיבוד שעבר החיבור. וכשמגלים אנו שהרצף ההגייוני של הרצאת הדברים נפסק, כאשר בין שני קטעים שנראה שיש ביניהם רצף טבעי חוצצים קטעים שאינם משתלבים בהקשרם בצורה חלקה, מתקבל על הדעת שאף קטעים אלה אינם מקוריים.³⁹

כשאנו מביאים בחשבון שיקולים ספציפיים יותר, בהתבסס על הכרתנו את תשובות הגאונים ככלל, ניתן להציע קריטריונים נוספים לבידור שאלת צורתו המקורית של סר"ע. קטעי תלמוד ומקורות אחרים⁴⁰ המועתקים כיחידה העומדת בפני עצמה, מבלי שיהיו משולבים במהלך הרצאת דבריו של הגאון, חשודים הם כהוספות. הוא הדין באשר לקטעים ליטורגיים טהורים: מצד אחד, קטעים כאלה חורגים מהרגלי הכתיבה של גאוני בבל; ומצד אחר, קל היה למעתיק או למעבד מלומד להוסיף קטעים כאלה. כמו כן, כפי שהסכימו רוב החוקרים, יש לפקפק במקורות של קטעים העוסקים במנהגי מקומות שמחוץ לבבל (בעיקר אפריקה הצפונית וספרד) וברעות שהביעו חכמים שישבו באותם מקומות; קשה להעלות על הדעת שגאון בבלי בתקופה זו הכיר את פרטי המנהגים ששררו בארצות רחוקות, או שהיה טורח לצייןם במסגרת תשובה על 'סדר תפלות [...] כמסורת שבידינו'.⁴¹ כמו כן חשודים ביותר קטעים המבוססים על התלמוד הירושלמי ועל מדרשי האגדה הארצישראליים, שאת רושםם איננו מוצאים בכתיב גאוני בבל שקדמו לרב סעדיה.⁴²

כל ניסיון של שיחזור צורתו המקורית של סר"ע אף יחייב התמודדות עם שתי שאלות כלליות: (א) מה הוא ההיקף הסביר (הן מבחינה כמותית, הן מצד בחירת הנושאים) שמן

39 תופעות אלו שכיחות ביותר בסר"ע; לרשימות נבחרות ראה: צימלס, עמ' שסג-שסח; גולדשמידט, עמ' 9. וראה למשל: ח"א ס' כב בהשוואה לס' כו; ס' לא בהשוואה לס' מד; ס' לב בהשוואה לס' מג; ראה גם ח"ב ס' יב, הנראה כהמשך ישיר של ס' ו שם.

40 למשל, נראה לי קרוב לוודאי שח"א ס' פז-פח לקוחים משאילתא שאינה ידועה לנו ממקור אחר; ואילו ח"ב ס' מט מועתק ממקור הידוע בשם 'מגילת תענית בתרא'. שאלת קטעי סר"ע שמקורם בהלכות גדולות דורשת דיון נרחב, שאין כאן מקומו.

41 בדרך כלל התייחסו הגאונים בתשובותיהם למנהגי מקומות שמחוץ לבבל רק כשנשאלו עליהם במיוחד, ונראה שירידעותיהם אודות מנהגים כאלה נבעו מתיאורי השואלים (ראה, למשל, אה"ג למשקין, ס' קכו-קכו, קנה-קנו). סידור רס"ג חורג מכלל זה, והגאון עצמו מסביר בהקדמתו שאת מטרתו העיקרית היא לבקר מנהגים שונים שנתקל בהם בתקופת נדודיו; רקע זה היה כידוע מיוחד במינו בין הגאונים. עוד יש לציין שסידורו של רס"ג היה חיבור יוון של הגאון, ולא תשובה לשאלה (או לשאלות) כדוגמת סר"ע.

42 לרשימת המקומות ראה: גולדשמידט, עמ' קצה. לדידי ברור שבתשובות הגאונים שקדמו לרס"ג אין זכר לשימוש בירושלמי, ולעתים ישנן הוכחות להעדר שימוש בחיבור זה; ראה בינתיים מה שכתבתי: תשובות הלכתיות של רב נטרונאי בר הילאי גאון, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשמ"א, פרק ה, עמ' 7-9. (הלכות פסוקות והלכות גדולות, שלא נתחברו על ידי גאוני בבל [ראה לעיל, הערה 3], אינם עניין לכאן.)

הראוי לייחס לתשובת גאון בדבר 'סדר תפלות וברכות'⁴³ (ב) מה היתה שפת המקור של סר"ע — עברית או שמא ארמית המתובלת בעברית ('לישנא דרבנן')? בחיבור המונח לפנינו משמשות שתי השפות בערבוביה, וקשה לכאורה להניח שזה היה סגנונו של גאון, וצריך עיון נוסף.

נסיים בהשערה בדבר המקור העיקרי⁴⁴ לעיבוד שעבר סר"ע: כפי שראינו, התאפיין אותו עיבוד בהוספת קטעים ממקורות שונים — כאשר הבולטים ביניהם הינם תשובות גאונים רבות (בעיקר, ולכל המאוחר, של המאה התשיעית לספירה⁴⁵) — ובהתייחסויות ספוראדיות למנהגים ולמסורות של קהילות שמחוץ לבבל. איפיון זה מזכיר, כמובן, עיבוד אחר של חיבור מרכזי בספרות הגאונים: המהדורה המורחבת של ספר הלכות גדולות הידועה בספרות המחקר בשם 'הלכות גדולות אספמיא'⁴⁶. כיום ברור, ששאלת מסורות הנוסח והמהדורות של ספר הלכות גדולות היא מורכבת יותר ממה שחשבו חוקרים בתחילת המאה, אך עדיין מסתבר שיש לשייך שלב עיקרי ביצירת 'מהדורה' מסוימת זו של החיבור לאפריקה הצפונית — מן הסתם, לקירואן — בסוף המאה התשיעית או בתחילת המאה העשירית.⁴⁷ לאור הדמיון באופיה הכללי של מלאכת העיבוד שעברו סר"ע וספר הלכות גדולות, ולאור הדמיון במקורות שעמדו בשני המקרים לרשות המעבדים, מפתה מאוד לשייך את עיבוד סר"ע לאותה סביבה תרבותית, לאותה מטרופולין של העולם היהודי, שבה נפגשו תורת בבל ותורת ארץ־ישראל, ובה התחיל לצמוח מרכז רוחני עצמאי, בעל מסורות ודעות משלו.⁴⁸ אך קיים הבדל ניכר בין שני המקרים: מספר הלכות גדולות שרדו עותקים שלא הושפעו (או כמעט לא הושפעו) מאותו עיבוד מישני, בעוד שלגבי סר"ע לא הגיעו

43 השערות שונות בכיוון זה הועלו על ידי החוקרים. ראה למשל: גינצבורג, עמ' 125, 139–147; צימלס, עמ' שעא–שעב; אסף, עמ' קפר. במישור כללי מאוד, אפשר אולי להסתייע בהשוואה אל תשובת רב נטרונאי גאון (אוה"ג לברכות, סי' שסט), אם כי השאלה שהופנתה אליו היתה מצומצמת יותר. סביר להניח שרב עמרם עסק בתפילות הקבע ובדיניהן באופן (כמעט) בלעדי; שלא הועתקו נוסחי רוב התפילות בשלימותן; שמבחר הדינים אשר ליוו את התפילות היה מצומצם בהיקפו, והתמקד בנסיבות שבהן יש להתפלל תפילות מסוימות, וכדומה.

44 ברור שהיו כמה שלבים נוספים, מאוחרים יותר, של עיבוד; אלה משתקפים, למשל, בהתייחסויות למנהגי ספרד (ראה: אסף, עמ' קפג–קפר) ובהבדלים הרבים שבין כתבי־יד השונים של סר"ע (ראה: גינצבורג, בייחוד עמ' 151–154, וההערה שלאחר זו).

45 ראה הרשימה של גולדשמידט, עמ' 11. אף אחת מתשובות רס"ג ורב האי, המוזכרות שם, אינה מצויה בכל נוסחי סר"ע.

46 דמיון זה אף משתקף בגישתו של גינצבורג לשני הנושאים; ראה לעיל, הערה 13.

47 ראה: א' עפשטיין, 'מאמר על ספר ה'ג', הגרן ג (תרס"ב), עמ' 46–81; ע' הילדסהיימר (עורך), הלכות גדולות, א, ירושלים תשל"ב, מבוא, עמ' יט–כד. הילדסהיימר הראה שהזיהוי של מהדורת ברלין (= כתב־יד וטיקן 142) עם 'הלכות גדולות אספמיא' אינו מבוסס, ושפילוג ענפיה־הנוסח של הלכות גדולות קדם לשלבוים) של הוספת תשובות הגאונים אשר שוקעו בספר; אולם טענותיו של עפשטיין לגבי זמנו ומקומו של אותו שלב עדיין נראות לי משכנעות.

48 ראה: מ' בן־ששון, חברה והנהגה בקהילות־ישראל באפריקה־הצפונית בימי הביניים: קירואן 800–1057, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשמ"ג, בעיקר שני הפרקים האחרונים.

לידינו – פרט, אולי, לקטעי גניזה בודדים⁴⁹ – נוסחים המשקפים את המהדורה המקורית של החיבור. השוק, במקרה זה, נכבש כמעט כליל על ידי המהדורה המעובדת והמורחבת,⁵⁰ ואם ברצוננו לעמוד על טיב חיבורו המקורי של רב עמרם, אין לנו אלא להיתלות בכיקורת הגבוהה.

נספח (להערה 34):

בראש קבוצת התשובות המכונסות בסימנים קיא-קלא של קובץ חמדה גנוזה (להלן: ח"ג) ניצבת הכותרת 'לרב צמח גאון וצ"ל', אולם זמן קצר יחסית אחרי הופעת הספר (תרכ"ג) החלו חוקרים לפקפק באמינותה של הכותרת, וזאת בשל ייחוסים מנוגדים המצויים במקורות מקבילים. במיוחד בולטת ההקבלה (שהיא כשלעצמה ציונה כבר על ידי מהדירי ח"ג) בין התשובות בענייני יין נסך, המובאות בח"ג בסימנים קיג-קיו, לבין סימנים מו-מז בקובץ 'תשובות גאונים קדמונים', המיוחסים לרב שר שלום גאון.¹

במהלך השנים פורסמו טכסטים ומחקרים נוספים המאפשרים לנו בדיקה נוחה ומקיפה יותר של נושא זה. ואלה תוצאותיה של בדיקה זו: ח"ג סי' קיא הוא, כנראה, נוסח אחר של התשובה המיוחסת בהלכות פסוקות סי' ז לרב כהן צדק גאון.² — סי' קיב מיוחס, בין היתר, לאותו גאון (ראה אוה"ג לברכות, סי' רכא). — סי' קיג-קיו מיוחסים במקור מקביל, כפי שכבר ציינו, לרב שר שלום גאון. — סי' קיח מיוחס לרב כהן צדק,³ וכמותו סי' קיט

49 כגון הקטע המוזכר לעיל, בהערה 36, שבו טרם נוספה תשובת רב נחשון; לעומת זאת, ישנם קטעי גניזה המשקפים שלבי עיבוד שמעבר למהדורה המורחבת (ראה לעיל, הערה 5). ובכלל מעטים מאוד קטעי גניזה של סר"ע; השווה גולדשמידט, עמ' 13–15, וכן ראה: T. Kronholm (ed.), *Seder R. Amram*, II, Lund 1974, pp. XLII–XLIV (תודתי נתונה לירידי, ד"ר נ' דנציג, שהפנה את תשומת לבי למקור זה).

50 מן הסתם בשל היות סר"ע ספר עממי ושימושי יותר מאשר הלכות גדולות: כפי שראו הסופרים לנכון להתאים את סר"ע לנוסחי התפילה המקובלים במקומותיהם, כך לא ייחסו חשיבות מיוחדת לשמירה קפדנית על ההיקף המקורי של החלק ההלכתי, לעומת מהדורה מורחבת הכוללת הלכות ונקודות נוספות. ייתכן שהשפיע כאן, ביודעין או שלא ביודעין, אף ההבדל הספרותי שבין תשובה לבין חיבור יום ומתכנן, בעל סגנון מוגדר, שבו בולטים ביתר בירור גופים וזים המשוקעים בו.

1 הייחוס לרב שר שלום מפורש בתחילת סי' מו, ובסוף סי' מז נמצאת ההערה 'סליק'. (אגב, החלוקה לשתי תשובות בלבד סבירה הרבה יותר מן החלוקה לחמישה סימנים שבח"ג.) על משמעות הקבלה זו (ואחרות) עמד כבר מילר, עמ' 27–28 (ובמקומות המתאימים בגוף הספר); ראה גם אסף, עמ' רע, הערה 19: י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 145 (תרגום של: J. J. L. 9 [1911], p. 222). לאחרונה עסק בתשובות שבקבוצה זו המיוחסות לרב שר שלום: ר"ש וינברג, תשובות רב שר שלום גאון, ירושלים תשל"ו, עמ' לח–לט.

2 לאפשרות זו רמז כבר מילר, בהערה הארוכה שבעמ' 27 וברשימה שבסוף עמ' 28.

3 ראה: אוה"ג לברכות, סי' שלח, ואוה"ג לעירובין, סי' פז (המחצית השנייה).

(אוה"ג לראש השנה, ס' קיח) וס' קכ. — ס' קכא מיוחס על ידי כמה מן הראשונים לרב שר שלום גאון.⁴ — לגבי ס' קכב לא מצאתי ייחוס מפורש בשום מקום. — שלוש התשובות הבאות (ס' קכג–קכה) יוחסו כנראה אף הן לרב שר שלום, אם כי אין לכך עדות חד־משמעית.⁵ — לס' קכו לא נמצאו לפי שעה מקבילות. — ס' קכז מיוחס בבירור לרב שר שלום.⁶ — ס' קכח מיוחס אף הוא לגאון זה, 'ואית דאמרי רב נטרונאי'.⁷ לשלושת הסימנים האחרונים לא נמצאו ייחוסים כלשהם במקורות המקבילים.⁸

מתברר איפוא שכשלושה־רבעים מן התשובות שבקבוצה הנדונה מיוחסות במקורות אחרים, שאינם תלויים זה בזה, לגאוני סורא של מחצית המאה התשיעית, ובעיקר לרב שר שלום ולרב כהן צדק. כנגד זה לא מצאנו כמעט כל עדות חיצונית התומכת בייחוס תשובות אלו לרב צמח גאון.⁹ דומה שהמסקנה המתבקשת היא שקבוצה זו של סימנים מורכבת מקבוצות קטנות יותר של תשובות מאת רב שר שלום ורב כהן צדק (ומשל אחרים?), ואין לסמוך כלל על הייחוס לרב צמח גאון המצוי בח"ג.

- 4 ראה: אוה"ג לכתובות, ס' רסד, והשווה אוה"ג לבבא קמא, ס' קפג–קפד (ומילואים בעמ' 167 שם). ראה גם: ח"צ טויבש (עורך), אוצר הגאונים למסכת סנהדרין, ירושלים תשכ"ז, ס' א–ב. הייחוס של קטע מסוף תשובה זו לרב נטרונאי גאון (ראה: אוה"ג לכתובות, ס' רסב) נובע כנראה מן הדמיון הכללי שבינה ובין תשובת רב נטרונאי בנושא דומה (השווה בינתיים מה שכתבתי: 'דיני חבלות בבבל בתקופת הגאונים', בתוך: מחקרים במקרא ובתלמוד [בעריכת ש' יפת], ירושלים תשמ"ז, עמ' 91–93); להסבר הייחוס לרב צמח גאון המצוי בספר המכריע (אוה"ג שם, עמ' 100, הערה ה) ראה להלן, הערה 10.
- 5 לפרטים ראה: וינברג, שם (בנספח, הערה 1), עמ' צו (ס' עה), הערה 1.
- 6 ח"ג ס' קכג = אוה"ג לגיטין, ס' רל (והשווה ס' רלב שם); ח"ג ס' קכד = אוה"ג לברכות, ס' שטו (השווה ס' שטז שם); ח"ג ס' קכה = אוה"ג לברכות, ס' נב (השווה ס' נג שם).
- 7 ראה: וינברג, שם (בנספח, הערה 1), עמ' עג (ס' לב), הערה 1; אוה"ג לשבת, ס' תעא.
- 8 ראה: וינברג, שם, עמ' פ והערה 1 (והשווה אוה"ג לתענית, ס' צ).
- 9 מקבילה לס' קכט מצויה אמנם באמצע ס' קצב בקובץ הלכות פסוקות, ובראש סימן זה מצויה הכותרת 'רב שר שלום', אך באופן עקרוני אין לקבל את ההנחה הרווחת שייחוסים כאלה אמורים לחול על כל התשובות שלאחריהם עד לייחוס המפורש הבא, ולא כאן המקום להאריך. לגבי הנדון המסוים שלפנינו יש סיבה מיוחדת להניח שאין זו תשובה של רב שר שלום, כפי שהעיר וינברג, שם, עמ' לט.
- 10 ייחוס זה נתמך, לכאורה, על ידי ר' ישעיה די טראני (הראשון); אולם כיום ידוע שהלה השתמש בקובץ ח"ג עצמו, כך שאין זו עדות עצמאית כלל (ראה: ש"ז הבלין, 'על כתב־יד אחד שנחלק', עלי ספר חוברות א–ב, בעיקר א [תשל"ה], עמ' 86–87). פרט לכך מצאתי עדות אחת בלבד התומכת בייחוס לרב צמח, בספר שבלי הלקט (ראה: אוה"ג לברכות, ס' נב), וקורב להניח שאף חכם איטלקי זה, שהרבה לעסוק בתורת הרי"ר, הושפע — במישרין או בעקיפין — מקובץ ח"ג שהיה בידו.